

ELNUR KƏLBİZADƏ

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: caspianman@mail.ru

XX ƏSRİN 20-Cİ İLLƏRİNDƏ NAXÇIVAN DİYARININ İNZİBATI-ƏRAZI QURULUŞU (TARİXİ COĞRAFİ ARAŞDIRMA)

28 iyul 1920-ci ildə XI Qırmızı Ordunun Naxçıvana daxil olmasından sonra Naxçıvan Sovet Sosialist Respublikası elan edildi. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Arxivində saxlanılan bir sənəd o dövrdə Naxçıvanın inzibati-ərazi quruluşunu müfəssəl şəkildə öyrənməyimizə imkan verir. Bu sənədin surəti AMEA Naxçıvan Bölməsinin Mərkəzi Elmi Arxivində saxlanılır. 16 mart 1921-ci il tarixli sənəd "Naxçıvan MSSR-in inzibati-ərazi quruluşu" adlanır. Sənəd Baş Ştab (Qərargah) Akademiyasının dinləyicisi M.Pereşin tərəfindən Azərbaycan SSR-in Fövqəladə Komissarına və Naxçıvan SSR-in Xalq Hərbi Komissarına məruzə şəklində hazırlanmışdır. Sənəddə Naxçıvan SSR-in tərkibində 3 qəzanın (Naxçıvan, Şərur və Ordubad) və 9 rayonun (Tumbul, Cəhri, Şahbuz, Yaycı, Əbrəqunus, Çənəlib, Baş Noraxen, Şah-taxtı və Sədbrək) adı çəkilir.

1924-cü ildə Naxçıvan MSSR-in tərkibində 3 qəza (Naxçıvan, Şərur və Ordubad) və 9 dairə olmuşdur. Arıq 1925-ci ildə isə Naxçıvan MSSR ərazisindəki bütün qəzalar ləğv edilmis və 9 dairə (rayon) yaradılmışdır.

1925-ci ildə regionda olan bir sıra kəndlərin adları dəyişdirilmiş və aşağıdakı rayonlar yaradılmışdır – Baş Noraxen, Qıvrıq, Cəhri, Tumbul, Nərimanov, Əbrəqunus, Culfə, Ordubad, Parağa və Aza.

Tarixi mənbələr sübut edir ki, 1927-ci ildə Naxçıvan MSSR-in tərkibində 8 dairə (rayon) və 227 yaşayış məntəqəsi olmuşdur.

Beləliklə, dövrün inzibati-ərazi quruluşunun öyrənilməsi istiqamətində gəldiyimiz nəticə ondan ibarətdir ki, Naxçıvanda sovet hakimiyyətinin qurulduğu ilk dövrlərdən etibarən bölgənin inzibati-ərazi quruluşunda eksperimental xarakterli dəyişikliklər edilmiş, 1921-ci ildə Naxçıvanda sovet hakimiyyəti qurularkən Naxçıvanın ərazisi bugünkündən daha geniş əraziləri əhatə etmiş, bu gün Ermənistan Respublikasının ərazisində olan bir sıra kəndlər o zaman məhz Naxçıvan SSR-in müxtəlif rayonlarının tərkibində olmuşdur.

Açar sözlər: Naxçıvan SSR, inzibati-ərazi quruluşu, tarixi-coğrafiya, Tumbul, Cəhri, Şahbuz, Yaycı, Əbrəqunus, Çənəlib, Baş Noraxen, Şah-taxtı və Sədbrək.

28 iyul 1920-ci ildə XI Qırmızı Ordu hissələrinin Naxçıvana daxil olmasından sonra Naxçıvan Sovet Sosialist Respublikası elan edildi [17, s. 339]. Əslə Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Arxivində, surəti AMEA Naxçıvan Bölməsinin Mərkəzi Elmi Arxivində saxlanılan bir sənəddə tanışlıq biza 1921-ci ildə Naxçıvan SSR-in inzibati-ərazi quruluşu haqqında müfəssəl məlumat almağa imkan verir. AMEA Naxçıvan Bölməsinin Elmi Arxivində fond 8, siyahı 4, iş 5-də saxlanılan «Схемы административно-территориального деления Нахичеванской АССР» ("Naxçıvan MSSR-in inzibati-ərazi bölgüsünün sxemi") adlı 16 mart 1921-cü il tarixli sənəddə Naxçıvan ərazisində o zaman üçün 3 qəza (Naxçıvan, Şərur və Ordubad) və 9 rayonun adı çəkilir [2]. Qeyd edək ki, bu sənəd Baş Ştab Akademiyasının dinləyicisi M.Pereşin tərəfindən Azərbaycan SSR-in Fövqəladə Komissarına və Naxçıvan SSR-in Xalq Hərbi Komissarına məruzə şəklində hazırlanmışdır. Sənəddə Naxçıvan qəzasının tərkibində Tumbul, Cəhri və

Şahbuz rayonlarının, Ordubad qəzasının tərkibində Yayı, Əbrəqunus və Çənnəb rayonlarının, Şərur rayonunun tərkibində isə Baş Noraşen (Cəlilkənd), Şahtaxtı və Sədərək rayonlarının olduğu göstərilir.

Məruzənin əvvəlində Naxçıvanda inzibati-ərazi bölgüsü məsələsinin problemlərinə toxunan M.Pereşin göstərir ki, Naxçıvan SSR-də inzibati bölgü və idarəçilik işi o zaman çox pis təşkil olunmuşdur. Sənəddə qeyd edilir ki, hətta daxili idarəçiliyə cavabdeh olan orqanlar belə Respublikanın daqiq sərəhədlərini, qəza (uezd) və rayon bölgüsünü bilmirlər. Məruzənin "Naxçıvan SSR-in şəhər və kəndləri: yerləşdikləri qəza və rayonlar üzrə" adlanan hissəsində o zamankı qəzaların, rayonların və bu rayonların tabeliyində olan yaşayış məntəqələrinin də adları çəkilmişdir [2]. O zaman Naxçıvan qəzasının mərkəzi Naxçıvan şəhəri, Şərur qəzasının mərkəzi Yengicə kəndi, Ordubad qəzasının mərkəzi isə Ordubad şəhəri idi.

Naxçıvan qəzasının Tumbul rayonuna 39 yaşayış məntəqəsi, Cəhri rayonuna 21 yaşayış məntəqəsi, Şahbuz rayonuna isə 36 yaşayış məntəqəsi daxil olmuşdur [2].

Tumbul rayonunun mərkəzi Tumbul kəndi idi. Bu rayona 4 qəsəbə 35 kənd daxil olmuşdur. Rayon ərazisində adı çəkilən Qaracakənd, Naxşı-nərgiz, Xaçaparaq, Qızıl-burun, Dərəşəm, Baş-Başı, Volmuninskiy yaşayış məntəqələrinin bəziləri dağılmış, bəzilərindən əhalisi şəhər mərkəzlərinə və digər kəndlərə köçmüş, bəzilərindən isə adları dəyişdirilmişdir.

Tədqiqatlarımız göstərir ki, ruslar tərəfindən "Baş-başı" kimi qeydə alınmış ərazi Naxçıvanın yerli əhalisi tərəfindən Boz-başı adlandırılmışdır. Hələ 2011-ci ildə Naxçıvanın müxtəlif əraziləri ilə bağlı mənbələrdə verilən məlumatların yerli əhalinin yaddaşında qalan məlumatlarla müqayisəsini aparmaq üçün muxtar respublikanın bir neçə yaşlı sakini ilə görüşmüşük. Apardığımız belə söhbətlərdən biri zamanı Əliabad qəsəbə sakini, əslən keçmiş Şərur rayonunun Sust kəndindən olan 1928-ci il təvəllüdü Məmmədova Çimnaz Qayıbalı qızı da bu ərazi haqqında danışarkən oranı Baş-başı kimi deyil Boz-başı kimi ifadə etmişdir [16]. Tarix üzrə fəlsəfə doktoru Musa Quliyev də atası 1912-ci il təvəllüdü Rəhim Muxtar oğlunun bu ərazinin adının Boz-başı olduğunu söylədiyi barədə məlumat vermişdir.

Sənəddəki yaşayış məntəqələrinin adları ilə tanış olarkən maraq doğuran digər bir məqam, Tumbul rayonunun ərazisində iki Tazəkənd adlı kəndin qeydə alınmasıdır. Müəyyən edə bildik bu bu kəndlərdən biri indiki Babək rayonunun Babək qəsəbəsidir. İkinci Tazəkənd isə Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində XX əsrin 70-ci illərinə qədər mövcud olmuşdur. Bu kənd Yaxxana kəndi ilə Abbasabad qəzasının arasında yerləşmişdir. XX əsrin 70-ci illərində Araz su anbarının tikintisi ilə əlaqədar olaraq bu kənd su anbarının altında qalmışdır.

Cəhri rayonunun mərkəzi Cəhri kəndi idi. Bu rayonun tərkibində 1 qəsəbə 20 kəndin adı qeyd edilmişdir. Bu rayonun ərazisindəki bəzi kəndlərin adı sonralar müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalmış, bəzisinin əhalisi digər yaşayış məntəqələrinə köçmüşdür. Maraq doğuran digər məqam 1929-cu ildə Ermənistan SSR-ə verilən kəndlərin (Sultanbəy, İtqiran, Ciqim-Almalı, Ağxaç) [6, s.192; 13, s. 136] 1921-ci ildə bu rayonun tərkibində olmasıdır. 1929-cu ildə Ermənistanə verilən kəndlər sırasında adı çəkilməyən, lakin bu gün bu respublikanın tərkibində olan Ses kəndinin də məhz Naxçıvanın tərkibinə daxil olması bu tarixi sənəd nəticəsində sübut olunur [2].

Naxçıvan qəzasının Şahbuz rayonunun tərkibinə 1 qəsəbə, 35 kənd daxil idi. Rayonun mərkəzi Şahbuz qəsəbəsi hesab edilirdi.

Maraq doğuran məsələlərdən biri bu sənəddə xəzər türkləri ilə bağlı iki toponimə rast gəlməyimizdir [2]. Bunlardan biri Kazaryot şəklində təhrifə uğramış Xəzər-yurd,

digəri isə Xəzər-boğan və yaxud Xəzər-buğa kəndidir. Naxçıvanın orta əsrlər dövrü tarixi coğrafiyası ilə bağlı apardığımız tədqiqatlar göstərir ki, Xəzər türkləri bu əraziyə təkcə adlarını və etnik kimliklərini deyil, həm də inanclarını gətirmişlər. Məlum olduğu kimi, xəzərlər türk etnik kimliyinə mənsub olsalar da, inanc baxımından iudaizmə – yəhudi dininə mənsubdurlar. Heç də təsadüfi deyildir ki, hələ bozi orta əsr mənbələrində Naxçıvan ərazisində bu dinə sitayiş edən insanların yaşaması ilə bağlı məlumatlar yer almışdır [4, s. 257].

Rayon ərazisində adı çəkilən yaşayış məntəqələri sırasında Karmalinovka kəndi xüsusilə maraq doğurur. Qeyd edək ki, bu kənd tarixi Biçənək kəndidir. XX əsrin 30-cu illərində çar Rusiyasının üsyançı malakan rus təriqətçilərini milli uçarlara köçürməsi ilə əlaqədar olaraq bir qrup molakanlar Biçənək kəndi ərazisinə köçürülmüş və onlar üçün salınmış kənd sonralar Karmalinovka adlandırılmışdır. Bu kənddə XIX əsrin 30-80-ci illərində 164, XIX əsrin 80-ci illərinin ortaları – 1904-cü ildə 280, 1905-1917-ci illər arasında 310 nəfər hər iki cinsdən əhali yaşamışdır [19, s. 294; 18, s. 106]. Əhalinin buraya köçürüldüyü dövrdə bu ərazidə iki karvansarayın olduğu barədə mənbələrdə məlumat vardır [22, s. 85].

Araşdırmalarımız göstərir ki, bu kənd Naxçıvanın da daxil olduğu İrəvan quberniyasının hərbi qubernatoru olmuş Nikolay Nikolayeviç Karmalinin (1824-1900) şəərəfinə belə adlandırılmışdır. Bu şəxs 8 may 1869-cu ildən 26 iyun 1873-cü ilə qədər İrəvan quberniyasının hərbi qubernatoru olmuşdur [22, s. 53]. O, 25 may 1824-cü ildə Ryazan quberniyasında anadan olmuşdur. I Moskva Kadet Korpusunda təhsil almışdır. 5 oktyabr 1862-ci ildən etibarən Qafqazda hərbi xidmətini davam etdirən general-mayor N.N.Karmalin dağlı xalqlarına qarşı mübarizəsinə görə 3-cü dərəcəli qılınclı müqəddəs Vladimir ordeni ilə təltif edilmişdir. 1869-cu ildə İrəvan hərbi qubernatoru təyin edilən N.N.Karmalinə həmin ilin avqustunda general-leytenant rütbəsi verilmişdir. 1873-cü ildən sonra o fəaliyyətini Kubanda davam etdirmiş, 1877-1878-ci illər Rusiya-Osmanlı müharibəsində iştirak etmişdir [20].

Cədvəl 1

1921-ci ildə Naxçıvan SSR-in Naxçıvan qəzasının Tumbul, Cəhri və Şahbuz rayonlarının yaşayış məntəqələri

Naxçıvan qəzası		
Tumbul rayonu	Cəhri rayonu	Şahbuz rayonu
1. Tumbul k.	Cəhri k.	Şahbuz k.
2. Nəzərəbad k.	Sust k.	Şahbuz qəs.
3. Didəvar k.	Xıncab k.	Kazaryot k.
4. Kərbəlayı Oruc Düzə k.	Əznəbürd k.	Zirnel k.
5. Yuxarı Uzunoba k.	Payıs k.	Karmalinovka k.
6. Aşağı Uzunoba k.	Şeytanabad k.	Xıncıraq k.
7. Xəlilli k.	Sələsüz k.	Mağara qışlaq
8. Kali-böy düzə k.	Tirkeş k.	Əli Məmməd - Kış
9. Şıx-Mahmud k.	Badamlı k.	Gömtür k.
10. Qaraca kənd k.	Şadi k.	Zərnatın k.

11.	Qaraxanbəyli k.	Gərmaçataq k.	Kelani-Qışlaq
12.	Qoşa dıza k.	Lizbiri k.	Qızıl-Qışlaq
13.	Qaraçay k.	Buzqov k.	İncə-su k.
14.	Bulqan k.	Sultanbəy k.	Gecəsür k.
15.	Yamxana k.	Qarabəy k.	Nurs-Məzrə k.
16.	Təzəkənd k.	İtqiran k.	Mahmad – Abad k.
17.	Qızıl Vənd qəs.	İtqiran qəs.	Qara-baba k.
18.	Nehrəm k.	Ciqin-Almalı k.	Nurs k.
19.	Çeşməbasar k.	Ağxaç k.	Keçili k.
20.	Güznüt k.	Ses k.	Kültüs k.
21.	Şəkərabad k.	Göyntik k.	Xorə k.
22.	Hacıvar k.		Köyntük k.
23.	Badaşxan k.		Şıxməranatax k.
24.	Təzə-kənd k.		Surab k.
25.	Yarımcı k.		Surmalik k.
26.	Zeynədin k.		Nəhəcir k.
27.	Qahab k.		Armə k.
28.	Naxça-nərgiz k.		Yuxarı Remeşin k.
29.	Nəcəfəlibəy-dıza k.		Aşağı Remeşin k.
30.	Kərimbəy dıza k.		Kükü k.
31.	Kültəpə k.		Köçülü k. (no p. Hıstı)
32.	Mamırza dıza k.		Siçancuq k.
33.	Nəhəcir k.		Məzəlik k.
34.	Xaçparaq k.		Xəzər-boğan k.
35.	Dərəşəm qəs.		Alagöz-Məzrə k.
36.	Dərəşəm k.		Kərməli Qışlaq k.
37.	Baş-Baş k.		
38.	Baş-Baş qəs.		
39.	Volmuninskiy qəs.		

“Naxçıvan MSSR-in inzibati-ərazi bölgüsünün sxemi” adlı sənəddə 1921-ci ildə Naxçıvan SSR-in Şərur qəzasının tərkibində də 3 rayonun adı çəkilir. Bunlar Şahtaxtı, Baş Nəraşən və Sədərək rayonları idi [2].

Qəzanın Şahtaxtı rayonunun tərkibində 15 yaşayış məntəqəsinin, Baş Nəraşən rayonunun tərkibində 58 yaşayış məntəqəsinin, Sədərək rayonunun tərkibində isə 37 yaşayış məntəqəsinin adı qeyd olunmuşdur.

Şahtaxtı rayonunun tərkibində 2 qəsəbə, 2 bölmə, 1 qışlaq, 9 kəndin adı qeyd edilmişdir. Burada Qarğalıq kimi qeyd edilən ərazi bugünkü Şərur rayonunun ərazisində xalq yaddaşında Gendərəsi kimi qalmış düzənliyin bir hissəsini əhatə edir. Gendərə bugünkü Kəngərli rayonunun Xok kəndi ərazisindən başlayır və Araz çayının sol sahilinə qədər davam edir. Bu rayonun ərazisində Keyqan kimi qeyd edilən toponimə gəlinəcə ehtimal ki, bu ərazi xalqın yaddaşında bu gün də yaşamaqda olan Şəkan ərazisidir. Yerli camaatın verdiyi məlumata görə bu ərazi Qarğalıq deyilən ərazidən yuxarıda, dəmir yolunun kənarında yerləşmişdir. Şəkanın yaxınlığında qədim bir şəhərin xarabalıqlarının olduğu deyilir.

Baş Nəraşən (Cəlilkənd) rayonunun mərkəzi Baş Nəraşən (indiki Cəlilkənd) idi. Tərkibinə 1 stansiya və 55 kənd daxil idi [2]. 1929-cu ildə əsassız olaraq Ermanistan SSR-ə verilmiş Oğbin və Xaçik kəndləri bu dövrdə məhz bu rayonun tərkibində olmuşdur.

Çoxumuz üçün Sədərəyin rayon kimi tarixi 28 avqust 1990-cı ildən başlayır. Lakin “Naxçıvan MSSR-in inzibati-ərazi bölgüsünün sxemi” adlı sənəd sübut edir ki, Sə-

dərəyin rayon kimi tarixi XX əsrin əvvəllərinə – konkret olaraq desək hələ 1921-ci ilə təsadüf edir. Sənəddə verilən məlumatlardan aydın olur ki, o zaman yaradılmış Sədərək rayonu bugünkü Sədərək rayonuna nisbətən daha geniş əraziləri əhatə etmiş və sonralar əsassız olaraq Ermənistan SSR-ə verilmiş bir sıra yaşayış məntəqələri də məhz bu rayonun tərkibinə daxil olmuşdur [11, s. 3]. Məruzənin “Naxçıvan SSR-in şəhər və kəndləri: yerləşdikləri qəza və rayonlar üzrə” adlı hissəsində o zamankı Sədərək rayonunun tərkibində 37 yaşayış məntəqəsinin adı çəkilmişdir ki, bunlardan 1-i qəsəbə, 2-si stansiya, 34-ü isə kənddir.

Qeyd edək ki, bu kəndlərdən Kürkənd, Qaraburc, Maxta, Kərimbəyli, Düdəngə kəndləri bu gün Şərur rayonunun tərkibindədir. Ovçarı (Əfşarı), Ararat və Arazdəyon stansiyalarının isə Ermənistan Respublikası ərazisində olduğunu müəyyənləşdirə bildik.

Rayonun yaşayış məntəqələrindən biri kimi qeyd edilmiş Günnüt-Cəfərli toponiminin birinci hissəsi Günnüt bu gün də rayon ərazisində qalmaqdadır. Sədərək rayonu ərazisində bu gün də yaşamaqda olan Günnüt (Küngüt) toponimi ehtimal ki, monqolların tərkibində Azərbaycana gəlmiş konqorat tayfalarının adı ilə bağlıdır [13, s. 56]. Qeyd edək ki, bu toponimin monqol mənşəli olması fikrini A.Axundov və A.Bağirov da təsdiqləmişlər. A.Axundov küngüt sözünü monqol və monqolların tərkibində Azərbaycana gələn küngüt türkdilli tayfa adı ilə əlaqələndirmişdir [8, s. 142; 3, s. 33].

Sədərək rayonu ərazisində maraqlı doğuran yer adlarından biri də Karvansaraydır. Araşdırmalarımız zamanı müəyyən etdik ki, bu ərazi indiki Sədərək kəndinin cənubunda yerləşmişdir [12, s. 3]. Tarix üzrə fəlsəfə doktoru Elbrus İsayev İpək yolu üzərindəki Naxçıvan karvansaralarından bəhs edərkən Sədərək kəndinin cənubunda bir karvansaranın olduğunu və hətta bu karvansaranın XX əsrin əvvəllərinə qədər fəaliyyət göstərdiyini qeyd etmişdir [10, s. 115].

Bütün bunlar göstərir ki, 1990-cı ilin avqustunda Şərur rayonunun bir neçə kəndi hesabına yaradılmış rayonun məhz Sədərək rayonu adlandırılması və ayrıca rayon kimi təşkili heç də təsadüfi olmayıb tarixi ənənələrə dayanmaqdadır. Bu tarixin mükəmməl bilicisi və Sədərəyin yenidən rayon kimi formalaşmasının memarı isə məhz ulu öndər Heydər Əliyev olmuşdur. Heydər Əliyev 14 avqust 2002-ci il tarixində Sədərək rayonunun sakinləri ilə görüşdə bu barədə deyirdi: “...Sədərək həmişə bizim, Azərbaycanın ən kənar yerində, sərhəddə yerləşərək Azərbaycan torpaqlarını qorumuş, saxlamış və mərdlik nümunələri göstərmişdir. Mən indi qəsəbəni bu cür görəndə həddindən artıq sevinirəm. Çünki sizin yaqın ki, xatirinizdədir, vaxtilə, 1977-ci illərdə mən Azərbaycanın başçısı olduğum zaman kənddən aralı bu qəsəbənin salınması haqqında qərar verdim. Nə üçün kənddən aralı? Ona görə ki, o vaxtlar ermənilər yavaş-yavaş bu torpaqlara iddia edir, bu bizindir, o bizindir deyirdilər. Mənim yadımdadır, burada bir Həsənzadə vardı... Guya ki, o bağ onlarındır. Sonra mən 1990-cı ildə buraya gələndə bu məsələlərlə məşğul olmuşam. O vaxt mən bunları hiss edirdim. Ona görə mən belə qərara gəldim ki, burada Azərbaycana Naxçıvan tərəfindən giriş yerində müasir tipli evlər tikək ki, Ermənistanın ərazisindən buraya keçənlər, – yadımdadırsa, o vaxt gediş-gəliş çox idi, turistlər də gedib-gəlirdi, sovet vaxtı başqaları da gedib-gəlirdi, – onlar görsünlər ki, Azərbaycan torpağında indi yaşayış necədir. Ona görə mən burada o vaxt bu qəsəbəni salmaq barədə göstəriş verdim” [9, s. 133].

1921-ci ildə Naxçıvan SSR-in Şərur qəzasının Şahtaxtı, Baş Noraşen və Sədərək rayonlarının yaşayış məntəqələri

Şərur qəzası			
	Şahtaxtı rayonu	Baş Noraşen rayonu	Sədərək rayonu
1.	Şahtaxtı k.	Baş Noraşen (Cəhilkənd) k.	Sədərək k.
2.	Təzəkənd k.	Vayxır k.	Kürdəkənd k.
3.	Diadin k.	Tomalı k.	Qarabac k.
4.	Püsyən k.	Qarahəsənli k.	Maxta k.
5.	Qəbullu k.	Ərəbyengicə k.	Ortulu Təzəkənd k.
6.	Qıvraq k.	Qışlaq Abbas k.	Kərimbəyli k.
7.	Qıvraq bölməsi	İbadulla k.	Quşçu-Dəmirli k.
8.	Şahtaxtinski qəs.	Vərməziyar k.	Saraclu k.
9.	Qarğalıq bölməsi	Yalıqüz Ağac k.	Volqovarovskiy (Qurdqəpəsi) qəs.
10.	Keyqan qışlağı	Keglaz k. (Çəmənli)	Dova-Olan k.
11.	Keyqan qəs.	Baboki k.	Cərarlı-Banut k.
12.	Xök k.	Xanlıqlar k.	Günnüt-Cəfərli k.
13.	Yurdu-Girdəsər k.	Parçı k.	Kərki k.
14.	Qarabağlar k.	Ələki k.	Arazdəyon stansiyası
15.		Dəvrişlə k.	Karvansaray k.
16.		Xələc k.	Calıvan k.
17.		Alışar k.	Kərxmiz k.
18.		Çərçibəğan k.	Kıyayü qışlağı
19.		Arbatan k.	Yanıq k.
20.		Dəşərx k.	Qaraburan k.
21.		Şəngirək. (Oğuz k.)	Yuxarı Başki k.
22.		Aralıq-böy k. (Yuxarı Aralıq)	Aşağı Başki k.
23.		Xan-Aralıq k. (Aşağı Aralıq)	Urmiya k.
24.		Kosacən k.	İsfahan k.
25.		Çomaxtur k.	Yaycı k.
26.		Siyəqut k.	Gümbəz k.
27.		Qarxan k.	Ovçarı (Əfşari)k.
28.		Muğanlı k.	Asrı k.
29.		Muğancıq k.	Səfərəli-din k.
30.		Noraşen (Şərur)	Smo k.
31.		Muğancıq Müslüm k.	Şərq k.
32.		Yuxarı Dəş-ərx k.	Mangi k.
33.		..... (ad oxunmur)	Mənikü k.
34.		Əksə-kənd k.	Sərxan k.
35.		Zeyvə k.	İraq qışlağı k.
36.		Mahmudkənd k.	Ararat stansiyası
37.		Ulya Noraşen (Oğlanqala) k.	Düdəngə k.
38.		Hənzəli Dəza k.	
39.		Axura k.	
40.		Dəstəliböy dəza k.	
41.		Yaycı k.	
42.		Horadis k.	
43.		Oğbin k.	
44.		Dənziq-İmaça k.	
45.		Noraşen stansiyası (Şərur st.)	
46.		..... (ad oxunmur)	
47.		Qaraçullu k.	

48.		Şəhriyar k.	
49.		Xaçik k.	
50.		Cinqazır k.	
51.		Davədlən k.	
52.		Danzik yuxarı k.	
53.		Amalı k.	
54.		Havuş k.	
55.		Qaraquş-Biləva k.	
56.		Tənənəm-Kürçülü k.	

"Naxçıvan MSSR-in inzibati-ərazi bölgüsünün sxemi" adlı sənəddə verilən məlumatlara əsasən Ordubad qəzasının tərkibində də 3 rayon olduğunu müəyyənləşdirmək mümkündür. Qəzanın tərkibinə daxil olan Yayıcı rayonunun tərkibində 46 məntəqənin adı qeyd edilmişdir [2]. Bu rayonun mərkəzi bu gün Culfa rayonunun tabeliyində olan Arız sahilli Yayıcı kəndi idi.

Əbrəqunus rayonunun tərkibində isə 23 məntəqənin adı qeyd edilmişdir [2]. Rayonun mərkəzi bugünkü Culfa rayonunun Əbrəqunus kəndi idi.

Çənənb kəndinin tərkibinə isə 22 yaşayış məntəqəsi daxil edilmişdir [2]. Mərkəzi Çənənb kəndi idi.

Cədvəl 3

1921-ci ildə Naxçıvan SSR-in Ordubad qəzasının Yayıcı, Əbrəqunus və Çənənb rayonlarının yaşayış məntəqələri

Ordubad qəzası			
	Yayıcı rayonu	Əbrəqunus rayonu	Çənənb rayonu
1.	Yayıcı k.	Əbrəqunus k.	Çənənb k.
2.	Əlincəqay stansiyası	Camaldın k.	Üstüpi k.
3.	Culfa	Qızılcı k.	Parəgə k.
4.	Culfa bölməsi	Bənənyar k.	Behrut k.
5.	Culfa stansiyası	Saltax k.	..... (ad oxunmur)
6.	Keçmiş Davradağ postu	Noraxən (Gövdərə) k.	Pəzməri k.
7.	Kərimqulu dizi k.	Xoşkeşin k.	Urumus k.
8.	Xudaverdi dizi k.	Xanağa k.	..... (ad oxunmur)
9.	Koş dizi k.	Paradaş k.	Tivi k.
10.	Sumbatan dizi k.	Yuxarı kənd	Hıst k.
11.	Dər k.	Aşağı Anzır k.	Surçalı k.
12.	Düyün k.	Yuxarı Anzır k.	..... (ad oxunmur)
13.	Kələntar dizi k.	Orta Anzır k.	Ələbi k.
14.	Düyün dizi k.	Qazançı k.	Nəsirvaz k.
15.	Cafərxan dizi k.	Teyvaz k.	Əznəmiri k.
16.	Yuxarı Aza k.	Milax k.	Xurs k.
17.	Aşağı Aza k.	Zavala k.	Nürəti k.
18.	Xanağa k.	Əvəfsə k.	Böyləti k.
19.	Dəstə k.	Kürçüqala Kəməz k.	Dərgəməz k.
20.	Dəstə postu	Şurud k.	Biləva k.
21.	Ağrı k.	..... (ad oxunmur)	Ləkəşar (Ləkətağ) k.
22.	Yuxarı Əylis k.	Caracur k.	
23.	Vənənd k.	Əvəzin k.	
24.	Vələver k.		
25.	Deysər k.		
26.	Xalıqçay k.		
27.	Varaqırı k.		

yan, Diyadin, Tumaslı, Qışlaq Abbas, İbadulla, Xanlıqlar, Parçı, Vərməziyar əraziləri o zaman Baş Nəraşen rayonunun deyil, Qıvraq rayonunun tərkibinə daxil edilmişdir [8, s. 296]. Rayon şimaldan Ermənistan SSR, cənubdan Qacarlar İrəni, qərbdən Türkiyə Cumhuriyyəti ilə həmsərhəd idi. Baş Nəraşen rayonu ilə Qıvraq rayonunun sərhəddi Diyadin kəndinin qərbindən başlayaraq Arpaçay sahilində yerləşən Qışlaq Abbasa qədər uzanırdı. Rayon mərkəzi indiki Cəlilkənd hesab edilirdi. Bu yaşayış məntəqəsinə Cəlilkənd adı 1961-ci ildə görkəmli yazıçı Cəlil Məmmədquluzadənin şəərəfinə verilmişdir [5, s. 121].

Bir məsələni qeyd etməliyəm ki, sonralar Nəraşen adlandırılan bu mahalın adı mənbələrdə tarixən Şəhur kimi xatırlanmışdır. Bu ərazinin adı hələ "Kitabi-Dədə-Qorqud" dastanının Drezdendə saxlanılan XVI əsrə aid əlyazmasında "Şiroğuz" kimi xatırlanmışdır. Burada Əgrəyin igidləri birlikdə Şiroğuzdan Göyçadənizə qədər əraziyə hücumundan bəhs edilmişdir [21]. Rus şərqşünası V.V. Bartoldun fikrinə əsasən dastanda adı çəkilən bu ad məhz Şəhur adının ilkin formalarından biri olmuşdur.

Qıvraq rayonunun ərazisinə bu günkü Şəhur rayonunun Tənənəm, Billəva, Püsyən, Diyadin, Tumaslı, Qışlaq Abbas, İbadulla, Xanlıqlar, Parçı, Vərməziyar yaşayış məntəqələri, eləcə də müasir Kəngərli rayonunun yaşayış məntəqələri daxil idi. Qıvraq rayonu ərazisində olan yaşayış məntəqələrinin sayı 19 idi [8, s. 296]. Rayon mərkəzi Qıvraq hesab edilirdi.

Cəlri rayonunun ərazisinə bugünkü Babək rayonunun Naxçıvan şəhərindən şimalda və şimal-qərb istiqamətində yerləşən 14 yaşayış məntəqəsi daxil idi: Cəlri, Payız, Şeytanabad, Didivar, Nəzarabad, Vayxır, Xalxal, Xincab, Təzəkənd, Əzməbürd, Buzqov, Lizbirt, Kərməçataq [8, s. 296-297]. Sonradan boş qalmış yurd yerinə çevrilmiş, indiki Kəngərli rayonu ərazisində yerləşən Sust kəndi də məhz bu rayonun tərkibinə daxil idi.

Tumbul rayonu ərazisinə əsasən müasir Babək rayonunun Naxçıvan şəhərindən cənub və cənub-şərq istiqamətində yerləşən yaşayış məntəqələrini əhatə edirdi. Rayonun mərkəzi Tumbul kəndi sayılırdı. Bu rayon 30 yaşayış məntəqəsini birləşdirirdi [8, s. 297-298]. Bu gün artıq muxtar respublika ərazisində yaşayış məntəqəsi kimi mövcud olmayan Qızılburun, Sürəmənlik, Naxış-Nərgiz kəndləri də Tumbul rayonunun tərkibində idi. Sovetləşmə ilə əlaqədar olaraq artıq bu rayonun ərazisində bəzi toponimlərin də ruslaşdığını və sovetləşdiyini müşahidə edilir. Myasnıkovabad (indiki Əliabad qəsəbəsinin çoxmərtəbəli yaşayış məntəqələrinin yerləşdiyi hissəsi), Nərimanabad, Yuxarı və Aşağı Leninabad adlarının yaşayış məntəqələrinə verilməsi məhz bunun göstəricisi hesab edilə bilər.

Bugünkü Şahbuz rayonu o zaman Nərimanov rayonu adlandırılmışdı. Rayonun mərkəzi Yuxarı Şahbuz (indiki Şahbuz şəhəri) idi və Nəriman Nərimanovun şəərəfinə Nəriman adlandırılmışdı. Bu rayonun tərkibinə 30 yaşayış məntəqəsi daxil idi [8, s. 298].

Əsasən bugünkü Culfa rayonunun kəndlərini əhatə edən Əbrəqunus rayonunun tərkibinə 29 yaşayış məntəqəsi daxil idi [8, s. 298-299]. Bu yaşayış məntəqələri aşağıdakılardır: Əbrəqunus, Qızılcə, Karnə, Ərəzin, Camaldın, Çəsməbasar, Künüt, Bənəniyar, Səltəq, Paradaşt, Gal, Şurut, Dizə, Haçaparaq, Nəhəcir, Göynük, Xanağa, Xoşkeşin, Nəraşen, Baş Anzır, Div-Anzır, Köreymər (ruslar bu adı Kalaqemər kimi qeyd etmişlər), Boyşəmad, Ərəfsə, Teyvaz, Milax, Zoğala, Qazançı, Ləkətağ [8, s. 298-299].

Culfa rayonu isə o zaman cəmi 4 yaşayış məntəqəsini əhatə edirdi: Ur.Culfa, Cuğa (indiki Güllüstan – E.K.), Yaycı, Kərimqulu-Dizə [8, s. 299].

İndiki Ordubad rayonunun ərazisində 3 rayon yaradılmışdı. Bunlar Ordubad, Parəğa və Aza rayonları idi.

Mərkəzi Ordubad olan Ordubad rayonuna 20 yaşayış məntəqəsi daxil idi: Yuxarı Əylis, Aşağı Əylis, Vənənd, Xanağa, Vələver, Deysər, Ağrı, Ağrı-Dizə, Danaqurt, Qoruqlar, Durnis, Kələki, Unus, Pəzməri, Nüs-nüs, Yuxarı Əndəmic, Gəncə (Gəncə), Anabə, Kotan, Kilit [8, s. 299-300].

Mərkəzi Parağa kəndi olan rayona indiki Ordubad rayonunun 15 yaşayış məntəqəsi daxil idi: Xurs, Nürgüt, Dərgəmlik, Tillək, Ələhi, Çənnab, Üstüpu, Mərza, Parağa, Biləv, Rumis, Behrut, Bist, Nəsirvaz və Tivi [8, s. 300].

Aza rayonunun ərazisində isə 11 yaşayış məntəqəsinin adı çəkilir: Yuxarı Aza, Aşağı Aza, Kələntər-Dizə, Dər, Baş Dizə, Sumbatan-Dizə, Qoşadizə, Düylün və Düylün-Dizə, Gilançay və Dəstə [8, s. 300]. Rayonun mərkəzi orta əsrlərdə şəhər olmuş Aza kəndi – bugünkü Azadkənd idi.

Naxçıvan Mərkəzi Statistika İdarəsi tərəfindən 1926-cı ilin yanvar ayında hazırlanmış "Bülleten"dən aydın olur ki, həmin il Baş Nəraşen rayonu 54, Qıvrıq rayonu 19, Cəhri rayonu 14, Tumbul rayonu 30, Nərimanov rayonu 30, Əbrəqunus rayonu 30, Culfa rayonu 4, Ordubad rayonu 20, Parağa rayonu 15, Aza rayonu 11 kəndi əhatə etmiş, müxtər respublikada cəmi 227 yaşayış məntəqəsi olmuşdur [7, s. 3].

Mənbələr sübut edir ki, 1927-ci ildə Naxçıvan MSSR-də 8 dairə (rayon) 227 yaşayış məntəqəsi olmuşdur [7, s. 3]. 1925-ci ildə Naxçıvan ərazisində mövcud olmuş Cəhri və Aza rayonlarının adı bu dövrə aid sənədlərdə çəkilmir. 1927-ci ildə Baş Nəraşen rayonuna 55, Qıvrıq rayonuna 23, Nərimanov rayonuna 35, Tumbul rayonuna 35, Əbrəqunus rayonuna 30, Culfa rayonuna 13, Parağa rayonuna 15, Ordubad rayonuna isə 21 yaşayış məntəqəsi daxil idi [7, s. 3].

XX əsrin 20-ci illərinin sonunda Naxçıvan MSSR-in yaşayış məntəqələrinin sayında dəyişiklik edilmiş, Zaqafqaziya MİK-nın 1929-cu il 18 fevral tarixli qərarı ilə Şərur-Dərələyəz qəzası ləğv olunmuş, qəzanın Dərələyəz hissəsi bütünlüklə, həmçinin Naxçıvan MSSR-in 9 kəndi – Şərur dairəsinin Qurdqulaq, Xaçik, Horadiz, Şahbuz nahiyəsinin Oğbin, Sultanbəy, Ağxaç, Almalı, İtqıran, Ordubad dairəsinin Qarçıvan kəndləri, habelə Kilit kəndinin əkin sahələri və otlaqları Ermənistanə verilmişdir [7, s. 3].

Beləliklə, dövrün inzibati ərazi quruluşunun tədqiqi nəticəsində bir sıra nəticələrə gəlmə bəlik:

1. Naxçıvanda sovet hakimiyyətinin qurulduğu ilk dövrlərdən etibarən bölgənin inzibati-ərazi quruluşunda eksperimental xarakterli rayonlaşdırmalar aparılmışdır.
2. Tarixi sənədlər sübut edir ki, 1921-ci ildə Naxçıvanda sovet hakimiyyəti qurularkən Naxçıvanın ərazisi bugünkündən daha geniş əraziləri əhatə etmiş, bu gün Ermənistan Respublikasının ərazisində olan bir sıra kəndlər o zaman məhz Naxçıvan SSR-in müxtəlif rayonlarının, xüsusilə Sədərək rayonunun tərkibində olmuşdur. Elə bu səbəbdən də biz, sovet dövründə Naxçıvan ərazilərinin əsassız olaraq Ermənistanə verilməsi tarixini 1929-cu ildən yox, hələ 1921-ci ildən başladığımız qeyd etməliyik.
3. Sovet hakimiyyətinin yerlərdə getdikcə möhkəmlənməsindən sonra bəzi yaşayış məntəqələrinin adları əsassız olaraq dəyişdirilmiş, başqa sözlə desək sovetləşdirilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. AMEA NB Mərkəzi Elmi Arxiv: F. 8, siy. 4, iş 2 / Naxçıvan tarixinə aid sənədlər (1923-1924-cü illər).
2. AMEA NB Mərkəzi Elmi Arxiv: F. 8, siy. 4, iş 5.

3. Axundov A. Torpağın köksündə tarixin izləri. Bakı: Gənclik, 1983, 136 s.
4. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı: Çıraq, 2007, 400 s.
5. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. 2 cildə, I c. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 304 s.
6. Babayev S. Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafiyası. Bakı: Elm, 1999, 298 s.
7. Bağırov A. Müxtəlif mənbələrdə Naxçıvan toponimləri. "Şərq qapısı" qaz., 30 yanvar 2015-ci il, s. 3.
8. Bağırov A. Naxçıvanın oykonimləri (1590-2007-ci illərin məlumatları əsasında). Bakı: Nurlan, 2008, 336 s.
9. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. Qırxıncı kitab. Bakı: Azərnaşr, 2012, 512 s.
10. İsayev E. Böyük İpək yolu və Naxçıvan. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 214 s.
11. Kəlbizadə E. Qədim Sədərək tarixdə neçə dəfə rayon statusunda olub? "Şərq qapısı" qaz., № 233 (21.643), 2016, 7 dekabr, s. 3.
12. Kəlbizadə E. Naxçıvan karvansaraları. "Şərq qapısı" qaz., № 218 (21.628), 18 noyabr 2016, s. 3.
13. Kəlbizadə E. Naxçıvanın tarixi coğrafiyası (XII-XVIII əsrin I yarısı), Naxçıvan: Əcəmi, 2016, 200 s.
14. Naxçıvan ensiklopediyası: 2 cildə. II c., İstanbul: Bakanlar Medya, 2005, 376 s.
15. Naxçıvan Muxtar Respublikasının yubileyləri 1924-1984. Naxçıvan: Əcəmi, 2016, 128 s.
16. Naxçıvan şəhəri Əliabad qəsəbə sakini 1928-ci il təvəllüdü Məmmədova Çimnaz Qayıbalı qızının verdiyi məlumat.
17. Naxçıvan tarixi: 3 cildə, II c., Naxçıvan: Əcəmi, 2014, 528 s.
18. Şahverdiyev Z. XIX-XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan bölgəsində demografik vəziyyət // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunun Elmi əsərləri, 26-cı c., Bakı, 2008, s. 98-107.
19. Исмаил-заде Д.И. Русское крестьянство в Закавказье. 30-е годы XIX-начало XX в. Москва: Наука, 1982, 310 с.
20. «Кармалин, Николай Николаевич» məqaləsi – www.ru.wikipedia.org
21. Книга Деда Коркута / X Песнь о Секреке, сыне Ушун-коджи (пер. В.В.Бартольда). Текст воспроизведен по изданию: Книга моего деда Коркута. Москва-Ленинград АН СССР, 1962. www.vostlit.info/Texts/rus9/Korkut/frameset10.htm
22. Семенов И.Я. Русские в истории Армении. Ереван: Лусабац, 2009, 298 с.

Эльнур Кальбизаде

АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНОЕ ДЕЛЕНИЕ НАХЧЫВАНА В 20-е ГОДЫ XX ВЕКА (ИСТОРИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ)

28 июля 1920 года, после того, как части XI Красной Армии вошли на территорию этого края, Нахчыван был провозглашен Советской Социалистической Республикой. Один документ из фондов Государственного Архива НАР позволил нам более подробно изучить административно-территориальное деление Нахчывана на тот период. Копия данного документа хранится в Научном Архиве Нахчыванского Отделения НАНА. Документ, датированный 16 марта 1921 года, называется «Схема административно-территориального деления Нахичеванской АССР». Документ был составлен слушателем академии Генерального штаба М.Перешин-

ным в виде доклада Чрезвычайному комиссару Азербайджанской ССР и Народному военному комиссару Нахичеванской ССР. В нем имеются названия существующих на тот момент трех уездов (Нахчыванский, Шарурский и Ордубадский) и 9-ти районов (Тумбулский, Джагринский, Шахбузский, Яйджинский, Абрагунисский, Чаннабский, Баш Норашенский, Шахтактинский, и Садаракский) в составе Нахчыванской ССР.

В 1924 году в составе Нахчыванской АССР было 3 уезда (Нахчыванский, Шарурский и Ордубадский) и 9 округов. А уже в 1925 году с переходом на районное деление по всему Советскому Союзу уездное деление в Нахчыванской АССР также было упразднено. Тогда в Нахчыване было 9 округов.

В 1925 году названия некоторых деревень в регионе были изменены и созданы следующие районы: Баш Норашенский, Кыврагский, Джагринский, Тумбулский, Наримановский, Абрагунисский, Джульфинский, Ордубадский, Парагинский, Азаский.

Источники подтверждают, что в 1927 году в административном составе Нахчыванской Автономной Республики было 8 округов (районов) и 227 населенных пунктов.

Таким образом, по целому ряду исследований и архивным фактам мы можем прийти к следующим выводам:

1. В течение этого периода были сделаны экспериментальные изменения в административно-территориальной структуре региона.

2. Архивные и исторические документы свидетельствуют о том, что территория Нахчывана в 1921 году была больше, чем нынешняя площадь автономии. Ряд приграничных территорий и сельских населенных пунктов, находящихся в настоящее время на сопредельной территории Республики Армения, были частью Нахчыванской Республики.

3. После упрочения здесь позиций Советской власти произвольно и безосновательно подверглись изменениям названия целого ряда населенных пунктов и они подверглись советизации.

Ключевые слова: *Нахчыванская ССР, административно-территориальное деление, историческая география, Тумбул, Джагри, Шахбуз, Яйджи, Абрагунис, Чаннаб, Баш Норашен, Шахтактин, Садарак.*

Elnur Kelbizadeh

ADMINISTRATIVE TERRITORIAL DIVISION OF NAKHCIVAN IN THE 20-IES OF XX CENTURY (HISTORICAL AND GEOGRAPHICAL STUDIES)

In July 28, 1920 after the terms of the XI Red Army Nakhchivan Soviet Socialist Republic was proclaimed. One document from the National Archives of NAR helps us learn detailed administrative divisions and territorial division of Nakhchivan during this period. A copy of this document is stored in the Central Scientific Archive Nakhchivan Branch of ANAS. Document dated 16 March 1921 called "Schemes administrative divisions and territorial division of the Nakhichevan Autonomous Republic". The document was written by the listener of the Academy of the General Staff M.Pereshin in the form of a report Extraordinary Commissioner of the Azerbaijani SSR and military commissar of the Nakhichevan SSR. The document is written the name of three counties (uezd)

(Nakhchivan, Sharur and Ordubad) and 9 districts (Toumbul, Jahri, Shahbuz, Yayji, Abragunus, Channab, Bash Norashen, Shahtahty and Sadarak) as part of the Nakhchivan SSR.

In 1924, as part of the Nakhchivan Autonomous Republic were 3 district (Nakhchivan, Sharur and Ordubad), 9 counties. And already in 1925 in the territory of Nakhchivan Autonomous Republic was abolished all the counties. Then, as part of Nakhchivan there were 9 counties.

In 1925, the names of some villages in the region have changed and developed areas – Bash Norashen, Kyvrag, Jahri, Toumbul, Narimanov, Abragunus, Julfa, Ordubad, Paragha, Aza.

Sources show that in the Nakhchivan Autonomous Republic were 8 district (district) and 227 settlements in 1927.

Thus, a number of studies, we can conclude:

1. During this period, were made experimental changes in the administrative-territorial structure of the region.

2. Historical documents indicate that the territory of Nakhchivan in 1921 was more wide. Currently, a number of villages in the current territory of the Republic of Armenia were part of the Nakhchivan Republic.

3. After the consolidation of Soviet power changed the names of some settlements

Key words: *Nakhichevan SSR, administrative-territorial structure, historical-geography, Tumbul, Jahri, Shahbuz, Yayji, Abragunus, Channab, Bash Norashen, Shahtahty, Sadarak.*

(Akademik İsmayıl Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)